

УДК 811.111:81'322.5

О. П. Черняк – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри іноземних мов факультету міжнародних відносин Волинського національного університету імені Лесі Українки

Статусно-рольові відносини комунікантів у висловленнях осуду

Роботу виконано на кафедрі іноземних мов факультету міжнародних відносин ВНУ ім. Лесі Українки

У статті розглядаються особливості вираження осуду в англomовному художньому дискурсі залежно від статусно-рольових відносин комунікантів. Проаналізовано об'єкт, суб'єкт і предмет осуду; охарактеризовано спрямування вектора осуду залежно від соціального статусу мовця і слухача; охарактеризовано висловлення осуду за рольовими позиціями.

Ключові слова: об'єкт, суб'єкт, предмет осуду, соціальний статус, ситуативний статус, роль.

Черняк О. П. Статусно-ролевые отношения коммуникантов в высказываниях осуждения. В статье рассматриваются особенности выражения осуждения в англоязычном художественном дискурсе в зависимости от статусно-ролевых отношений коммуникантов. Проанализирован объект, субъект и предмет осуждения; определено направление вектора осуждения в зависимости от социального статуса коммуникантов; проанализированы высказывания осуждения за ролевыми позициями.

Ключевые слова: объект, субъект, предмет осуждения, социальный статус, ситуативный статус, роль.

Cherniak O. P. Status and Role Relations of Interlocutors in the Censure Utterances. The article deals with status and role relations of interlocutors in the utterances of censure. The object and subject of censure utterances are analyzed. The direction of censure vector depending on social status and role of communicants is under consideration in the English fiction discourse.

Key words: object, subject of censure, social status, situational status, role.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасна лінгвістика характеризується розширенням традиційного об'єкта дослідження: її фокус зміщено у сферу мовленнєвої діяльності, вивчення мовленнєвих процесів та динаміки мовленнєвої поведінки індивідів в соціальному середовищі. Системний характер мовлення корелює не лише із системною організацією мови, а й з організуючою та регулюючою функцією потреб людської життєдіяльності. Мовлення в такому розумінні – не лише діяльність мови, воно є явищем соціальної, культурної та іншої взаємодії мовців.

Комунікативно-дискурсивна парадигма, що посідає чільне місце у лінгвістичних студіях із кінця ХХ ст., неухильно спрямовує свій інтерес на дослідження комунікативних одиниць побутового дискурсу, окремим зразком якого є висловлення осуду. Висловлення осуду, будучи мовленнєвими діями передачі негативної оцінки, відображають загальну тенденцію людського мислення на виявлення протиріч буття на поняттєвому рівні і вираження їх через категорію заперечення у формі мовного знака на матеріальному рівні.

Актуальність дослідження визначається потребою детального аналізу ролі негативно-емоційних висловлювань у комунікації, що базується на урахуванні соціальних, міжособистісних, індивідуально-психологічних характеристик учасників дискурсу в конкретних умовах його перебігу.

Вивчення статусно-рольових відносин комунікантів у негативних оцінних висловленнях посідає важливе місце в сучасній комунікативній лінгвістиці. Багато вчених приділяють увагу соціальному статусу мовців при аналізі оцінних висловлень. Серед них – В. І. Карасик (дослідження соціолінгвістичного, прагмалінгвістичного та лінгвосемантичного аспектів соціального статусу людини, вивчення оцінно-статусного значення), О. В. Саушева (образ соціального статусу комуніканта в діалоговому дискурсі), О. Н. Морозова (вивчення рольових позицій у дискурсі згоди), О. О. Євтушенко (прагмалінгвістичне дослідження висловлень догани через призму соціального статусу комунікантів). Особливого розгляду, на нашу думку, потребують статусно-рольові відносини комунікантів у висловленнях осуду, які не були предметом окремого дослідження.

Мета статті полягає в тому, щоб розглянути і проаналізувати статусно-рольові відносини комунікантів у висловленнях осуду. Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**: визначити суб'єкт, об'єкт і предмет осуду; охарактеризувати спрямування вектора осуду залежно від соціального статусу мовця і слухача; визначити поняття ролі із психологічної, соціологічної та лінгвістичної позицій; охарактеризувати висловлення осуду за рольовими позиціями.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Будь-яке оцінне судження включає наявність суб'єкта оцінки – тієї особи (або соціуму), від якої йде оцінка, і його об'єкта – людини (або групи людей), предмета чи явища, якого стосується оцінка. Суб'єкт осуду – особа, яка вважає себе наділеною морально-особистісними повноваженнями оцінювати дії об'єкта. Осуджуючи інших людей, їхні дії та недоліки, суб'єкт осуду вважає себе кращим, чеснішим, розумнішим. Якщо дії інших людей відрізняються, то це викликає осуд. У зв'язку з цим ситуативний статус суб'єкта осуду завжди вищий, ніж ситуативний статус його об'єкта. Під ситуативним статусом розуміємо самовідчуття комуніканта, його самовизначення в ситуації спілкування. Ситуативний статус не завжди збігається із закріпленим соціальним статусом мовця. Указуючи на виконання об'єктом ненормативних дій, мовець, у свою чергу, відповідає за достовірність і правдивість інформації, яка стосується факту осуду. Інакше осуд приречений на комунікативну невдачу. Для успішного спілкування комунікантам потрібні знання реальної дійсності, про яку говорить суб'єкт осуду. Оскільки людина – особа суспільна, ці знання визначаються соціальним досвідом мовної особистості.

Об'єктом осуду, зазвичай, є особа, яка заслуговує негативної етичної оцінки. Але суб'єкт осуджує не безпосередньо людину, а ті неприйнятні, на його думку, дії, які вона здійснила. Тому ми вважаємо за доцільне виділити також предмет осуду, тобто вчинки або риси об'єкта, які заслуговують несхвалення й активної критики. До числа негативно оцінюваних учинків потрапляє і вербальна, і невербальна поведінка об'єкта, залученого у простір міжособистісної взаємодії, яка не збігається із загальноприйнятими моральними нормами чи суб'єктивними уявленнями про систему цінностей [4, 88].

Повноваження суб'єкта осуду, позиція авторитета, вищий ситуативний статус підтверджується зазвичай соціальним статусом мовця. Ми, як і В. І. Карасик, трактуємо соціальний статус особи як соціально-ситуативний взаємозв'язок суб'єкта оцінки з іншими людьми, передусім з об'єктом оцінки [6]. За результатами нашого дослідження можна стверджувати: вектор осуду спрямований здебільшого зверху вниз, тобто соціальний статус мовця, як правило, вищий, ніж соціальний статус слухача, або рівний із ним. Осуд особи з вищим соціальним статусом відбувається найчастіше позаочі. Проаналізуємо приклади:

I – соціальний статус суб'єкта осуду вищий, ніж соціальний статус об'єкта.

Такі висловлення характеризуються офіційністю мовлення, оскільки комунікативна ситуація відбувається, як правило, у діловій атмосфері. Суб'єктом осуду виступає начальник, а об'єктом – підлеглий. Наприклад:

(1) *“You’ve disgraced the reputation of the firm and yourself.” Ketterman’s voice sharpens as though he, too, might be finding this difficult. “You have lost fifty million pounds of a client’s money through your own negligence. And subsequently absconded with no explanation” (S. Kinsella. The Undomestic Goddess, p. 109).*

II – соціальний статус суб'єкта осуду рівний із соціальним статусом об'єкта.

На цьому рівні осуд виражається близькими або добре знайомими людьми. Це, як правило, сімейні сцени, з'ясування стосунків між близькими людьми. Аналіз фактичного матеріалу показує, що предметом осуду виступає нахабство, зрада, недбалість, неухважність, небажання пояснити мотиви своєї поведінки, зловживання довірою тощо. Наприклад:

(2) *“Stop thinking about yourself for once,” he shouted. “You know Dr. Mac Kenzie advised her against becoming pregnant again” (J. Archer. Kane & Abel, p. 145).*

III – соціальний статус суб'єкта осуду нижчий, ніж соціальний статус об'єкта.

Як свідчить ілюстративний матеріал, ці висловлення адресовані особі, яка не є об'єктом осуду. Займаючи нижчий соціальний статус, мовець, як правило, лише заочно осуджує особу з вищим соціальним статусом. Наприклад:

(3) *“Awful!” I can’t help bursting out. “She has no manners. She’s treating me like a skivvy. I’ve got to unpack her stuff... and make this stupid decaf mix...” (S. Kinsella. The Undomestic Goddess, p. 273).*

Аналіз фактичного матеріалу дав змогу нам зафіксувати лише поодинокі випадки очного осуду, за якого соціальний статус мовця нижчий, ніж соціальний статус слухача. Це відбувається, як правило, коли мовець у відчаї і йому потрібно позбавитися своїх негативних емоцій. Наприклад:

(4) *“You had me fired.” The words burst out before I can stop them. “You lied”* (S. Kinsella. *The Undomestic Goddess*, p. 326).

Статус визначають постійні соціальні ознаки мовця (стать, вік, ступінь освіченості, становище в сім'ї, на роботі) та змінні ситуативні ролі. У щоденному спілкуванні людина змушена виконувати різні ролі: пасажир, покупець, начальника, батька тощо. Під роллю ми розуміємо певну соціальну, психологічну характеристику особистості, спосіб поведінки людини залежно від її статусу й позиції у групі, суспільстві, у системі міжособистісних, суспільних відносин [8, 153]. Кожен із комунікантів є носієм різних ролей, проте у кожній конкретній ситуації актуалізується лише одна з них. Поняття ролі можна трактувати з різних позицій: соціологічної, психологічної, лінгвістичної.

Із соціологічного погляду роль – це суспільно обумовлена й суспільно значима поведінкова характеристика людини. Із лінгвістичного погляду комунікативна роль виступає як відносно стійка, внутрішньо зв'язана й очікувана іншими система комунікативних учинків індивіда, значною мірою визначена його соціальним статусом, віковими, гендерними й іншими чинниками [1, 109].

Із психологічного погляду роль – це модель поведінки, яка включає деякі права, зобов'язання і обов'язки, які очікуються від індивіда, яким його навчають і заохочують виконувати у відповідній ситуації [3, 208]. Роль постає як комбінація різних сторін людського “Я”. Аналізуючи статусно-рольові відносини комунікантів у висловленнях осуду, ми вважаємо за доцільне проаналізувати модель статусно-рольової поведінки людей, запропоновану американським психоаналітиком Е. Берном [2]. Е. Берн виділяє три ролі, які комуніканти підсвідомо виконують у різних типах спілкування: Батько (Б) – авторитетне начало, носій моральних правил і етикетних норм, Дорослий (Дор) – носій раціонального начала, Дитина (Дит) – джерело бажань, захоплень, почуттів. Усі три ролі яскраво проявляються в міжособистісній комунікації. Прояв тієї чи іншої ролі безпосередньо залежить від статусу співрозмовника. Слід також відзначити, що роль Дорослий чи Дитина виконується не в безпосередній відповідності до їхніх вікових параметрів, а відповідно до конкретних комунікативних цілей, які продиктовані конкретною ситуацією діалогічного спілкування. Це роль інтерактивно-прагматичного, точніше, функціонально-прагматичного аспекту [7, 57].

Як уже зазначалося, ситуативний статус суб'єкта осуду завжди вищий, ніж ситуативний статус його об'єкта. Тому вираження осуду відбувається в ситуації психологічної нерівності. Ця нерівність виражається в тому, що, надаючи негативну оцінку діям свого співрозмовника, мовець виступає в ролі Батька, який, на його думку, має право критикувати, моралізувати, повчати тощо, або в ролі Дорослого, який завжди намагається оцінити ситуацію і висловити свою точку зору. Як свідчить наш фактичний матеріал, висловлення осуду відбуваються за схемами:

Б → Дор; Б → Дит; Дор → Дор; Дор → Дит.

Рольова позиція Батька проявляється в діалогічній інтеракції, коли в організатора такої взаємодії виникає установка й потреба повного домінування, покровительства, абсолютної впевненості у своїй правоті [7, 57]. Наприклад:

Б → Дор:

(5) *“Don't underestimate the destructive power of an idea, hatchling,” the President admonished him* (A. D. Foster. *The End of the Matter*, p. 4);

Б → Дит:

(6) *“This is not the job you should be doing!” he suddenly explodes. “You have more brains than anyone in that room, and you're serving them? You're curtseying to them?”* (S. Kinsella. *The Undomestic Goddess*, p. 377).

Отже мовець, виконуючи роль Батька, вживає у висловленнях осуду спонукальні речення (*Don't underestimate the destructive power of an idea*), модальні дієслова (*should*), що є прикладом авторитарного висловлення. Отже, роль Батька дає йому право бути впевненим, що він має рацію і правомірний у своїх твердженнях.

Дор → Дор:

(7) *“I don't know how you can work in this shambles, Samantha.” Ketterman's voice is thin and sarcastic, and his eyes entirely without humour* (S. Kinsella. *The Undomestic Goddess*, p. 21);

Дор → Дит:

(8) **“How could you do such a thing!”** she screamed, grabbing him by the arm and digging her nails into his sleeve. **“How could you deliberately hurt me that way, when everything I’ve done for the last thirteen years has been for you? Think! Think about the sacrifices I’ve made for you, Jason!”** (K. Burton. *Tess*, p. 279).

Із наведених прикладів випливає, що позиція Дорослого у висловленнях осуду зорієнтована на норми логіки, врахування реальної ситуації. Він висловлює свою точку зору (*I don’t know how you can work in this shambles*), указуючи на своє несхвалення дій об’єкта, виражає осуд у формі питальних речень (*How could you deliberately hurt me /.../?*). Перебуваючи в рольовій позиції Дорослого, людина орієнтується на об’єктивність оцінки ситуації спілкування, для неї характерна гнучкість поведінки загалом і установка на взаємодію зокрема.

Слід також звернути увагу на те, що та сама роль може виконуватися різними людьми неоднаково, також важливо враховувати, що пропозиція виконувати ту чи іншу роль диктується специфікою самої ситуації інтерактивного процесу [7, 60]. Крім того, рівноправні щодо статусу особи можуть виступати в різних ролях у висловленнях осуду. Приклад 9 демонструє, що рівні за соціальним статусом особи (сусідки) виконують різні комунікативні ролі. Місіс Фарлей, дізнавшись, що Саманта не вміє пришити гудзика, виступає в ролі Дорослого, не схвалюючи це й виразивши своє здивування. Саманта, відповідно, виконує роль Дитини, не переймаючися тим, що вона нічого не вміє робити по господарству.

(9) *Mrs. Farley looks appalled. “You really can’t sew a button on? Your mother never taught you?”* (S. Kinsella. *The Undomestic Goddess*, p. 46).

Особа, молодша за віком, також може висловлювати несхвалення дій комунікативного партнера, а саме осуд, тобто виступати в ролі Дорослого. Наприклад:

(10) **“You were gone an awful long time,”** Jason said, his lips compressed with hostility. Then, with ardent sarcasm, he added, **“Did you catch any fish?”** (K. Burton. *Tess*, p. 248).

У наведеному прикладі син осуджує батька за те, що він пізно повернувся. При цьому очевидно: хлопець знає, що батько не рибалив, а провів час в іншому місці, що засвідчує використання саркастичної репліки *Did you catch any fish?* У цьому разі мовець, висловлюючи осуд, зважає лише на свою суб’єктивну думку.

При асиметричних відносинах комунікантів (від молодшого до старшого) осуд зазвичай доповнюється поясненням причини, яка викликала несхвалення. Наприклад:

(11) *Fury blazed from Jason’s eyes, and he lunged off the porch, spinning around violently, facing his father with fists clenched at his sides. “How would you know anything about my style?” he sneered. “Did you ask me? Does anybody ever ask me what I want? How I feel? Who gives a damn about my style!”* (K. Burton. *Tess*, p. 90).

У цьому прикладі осуд сином батька за те, що він не схвалює його стиль, доповнюється тим, що хлопець пояснює, що ніхто ніколи не цікавився його життям (*Does anybody ever ask me what I want? How I feel?*). Отож при асиметричних відносинах комунікантів (від молодшого до старшого) мовець відчуває потребу пояснити причину осуду.

Таким чином, у висловленнях осуду соціальний статус мовця може бути вищим, рівним і нижчим щодо соціального статусу слухача, причому мовець і об’єкт виконують різні комунікативні ролі. Перебуваючи на рівних соціальних і вікових позиціях, комуніканти зазвичай висловлюють осуд, не вказуючи на причини, що його викликали. При асиметричних відносинах комунікантів (від молодшого до старшого) осуд зазвичай доповнюється поясненням причини, яка викликала несхвалення. Частотність уживання цих ситуацій різна (див. табл. 1). Результати проведеного дослідження зображені в нижченаведеній таблиці.

Кількісні показники статусно-рольових відносин комунікантів у висловленнях осуду

Соціальний статус суб'єкта осуду стосовно соціального статусу об'єкта						
Вищий		Рівний			Нижчий	
Спосіб вираження осуду						
Очний	Очний	Очний	Очний	Очний	Очний	Заочний
Б→Дор	Б→Дит	Б→Дор	Дор→Дор	Дор→Дит	Дор→Дор	–
13,6 %	8,6 %	23,6 %	31,2 %	17,2 %	1,3 %	4,5 %
22,2 %		72,0 %			5,8 %	

Висновок. Отож, проаналізувавши 764 випадки вживання осуду, ми бачимо, що найбільше трапляються ситуації, у яких соціальний статус мовця рівний із соціальним статусом слухача (72,0 %). Це можна пояснити тим, що найбільша кількість висловлень осуду адресована близьким, добре знайомим людям. У межах статусних відносин цього рівня найбільш поширеними є рольові відносини Дор→Дор (31,2 %) і Б→Дор (23,6 %).

Перспективою нашого дослідження є вивчення невербальних засобів на позначення осуду через призму статусно-рольових відносин комунікантів.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Бацевич Ф. С. – К. : Вид. центр “Академія”, 2004. – 344 с.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди : Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры : Психология человеческой судьбы / Берн Э. – М. : Прогресс, 1988. – 400 с.
3. Большой психологический толковый словарь / [ред.-сост. А. Ребер]. – М. : Вече, АСТ, 2000. – 560 с.
4. Гуслистая Л. А. Негативная этическая оценка в контексте осуждения (на материале современной публицистики) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Гуслистая Людмила Алексеевна. – Харьков : [б. и.], 2001. – 197 с.
5. Карасик В. И. Язык социального статуса / Карасик В. И. – М. : ИТДТК “Гнозис”, 2002. – 333 с.
6. Карасик В. И. Оценочная мотивировка, статус лица и словарная личность [Электронный ресурс] / В. И. Карасик // Филология–Philologica. – Краснодар, 1994. – С. 2–7. – Режим доступа : <http://www.vspu.ru/~axiology/vik/vikart1.htm>
7. Морозова О. Н. Дискурс согласия в диалогическом пространстве : монография / Морозова О. Н. – М. : Изд-во ин-та языкознания РАН ; ТвГУ; ТГСХА, 2005. – 220 с.
8. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : навч. посіб. / Орбан-Лембрик Л. Е. – К. : Академвидав, 2005. – 448 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

9. Archer J. Kane & Abel / Archer J. – N. Y. : Faucett Crest, 1981. – 477 p.
10. Burton K. Tess / Burton K. – N. Y. : Harlequin Books, 1993. – 300 p.
11. Foster A. D. The End of the Matter / Foster A. D. – US : Del Rey Books, 1977. – 115 p.
12. Kinsella S. The Undomestic Goddess / Kinsella S. – L. : Black Swan, 2006. – 416 p.

Адреса для листування:
43021 Луцьк, вул. Винниченка, 28.

Статтю подано до редколегії
30.03.2010 р.